

Barns sorg på förskolan

En intervjustudie om pedagogers bemötande av barn i sorg och deras hantering av den situation som uppstår på förskolan när ett barn mist en familjemedlem genom dödsfall.

Sammanfattning

Sofia Andersson och Frida Johansson

Barns sorg på förskolan

En intervjustudie om pedagogers bemötande av barn i sorg och deras hantering av den situation som uppstår på förskolan när ett barn mist en familjemedlem genom dödsfall.

Preschool children's grief

An interview study of the pedagogic treatment of children's grief and how the preschool handle the death of a child's family member.

Antal sidor: 42

Varje år förlorar cirka 3 200 barn en förälder i dödsfall och nästan 500 barn dör årligen i Sverige, många av dessa barn har syskon. Förskolan kan för barn som mist en familjemedlem bli en betydelsefull plats för barns sorgebearbetning. Syftet med denna studie är att fördjupa vår kunskap kring bemötande av barn i sorg. Vår problemformulering lyder:

Hur bemöter pedagoger i förskolan det berörda barnet, vid dödsfall i barnets familj?

Hur hanterar pedagoger i förskolan den situation som uppstår i barngruppen, då ett barn mist en familjemedlem genom dödsfall?

För att få svar på vår problemformulering intervjuade vi fem pedagoger som samtliga hade erfarenheter av barn i sorg. Resultatet visade att inget fall är det andra likt, de omständigheter som finns kring barnet och dödsfallet påverkar hanteringen och bemötandet på förskolan. Gemensamt handlade bemötandet om att man som pedagog skulle finnas där för barnet och dess familj och via samtal och kroppskontakt hjälpa barnet att bearbeta sin sorg. Att samla arbetslaget för att samtala om hur man skulle hantera den situation som uppstått var av betydelse för att arbetet med de berörda barnen, deras familjer och den övriga barngruppen skulle fungera bra. Slutligen att våga prata om det inträffade på förskolan visade sig vara av stor betydelse för alla inblandade.

Sökord: Barns sorg, bemötande, krishantering, förskolan

Förord

Vi vill tacka samtliga pedagoger som medverkat i studien. Vi vill även tacka vår handledare Lena Stenmalm Sjöblom som stöttat och uppmuntrat oss under hela arbetsprocessen.

Innehållsförteckning

1. INLEDNING	5
1.1 SYFTE OCH PROBLEMFÖRMULERING	6
1.2 Avgränsning	6
1.3 Begreppsförklaringar	6
2. TEORETISK BAKGRUND	8
2.1 CULLBERGS KRISTEORI	8
2.1.1 Krisens förlopp och symtom efter dödsfall	8
2.1.2 Bemötandet under krisen	9
3. TIDIGARE FORSKNING OCH ANNAN LITTERATUR	11
3.1 VEM ÄR DET SOM DÖR I FAMILJEN?	11
3.1.1 Föräldrarnas död	11
3.1.2 Syskons död	12
3.2 FÖRSKOLEBARNS FÖRSTÅELSE AV DÖDEN	13
3.3. BARN SORGEREAKTIONER	13
3.4. PEDAGOGENS BEMÖTANDE	15
3.5. FÖRSKOLANS HANTERING	16
4. METOD	19
4.1. URVAL	19
4.2. GENOMFÖRANDET	20
4.3. ETISKT FÖRHÅLLNINGSSÄTT	20
4.4. RELIABILITET OCH VALIDITET	21
5. RESULTAT OCH ANALYS	23
5.1. DET FÖRSTA MÖTET	23
5.1.1. När dödsbudet nådde förskolan	23
5.1.2. Det första mötet med det berörda barnet och dess familj	24
5.2. DET BERÖRDA BARNET	25
5.2.1. Barns sorgreaktioner	25
5.2.2. Barnens bearbetning av sorgen	26
5.2.3. Pedagogens bemötande	27
5.3. DE BERÖRDA FÖRÄLDRARNA	30
5.4. DEN ÖVRIGA BARNGRUPPEN OCH DERAS FÖRÄLDRAR	31
5.4.1. Barngruppen	31
5.4.2. Övriga föräldrar	32
5.5. ANALYS	32
5.5.1. Förskolans hantering	32
5.5.2. Pedagogens bemötande	34
6. SLUTDISKUSSION	36
6.1. METODDISKUSSION	37
7. REFERENSLISTA	40
BILAGA 1	41
BILAGA 2	42

1. Inledning

I Sverige har det under de senaste tjugo åren skett runt 90- 100 000 dödsfall per år, genom bland annat sjukdom och olycka (www.scb.se 2006-11-30). Varje år förlorar ungefär 3 200 barn en förälder och nästan 500 barn dör årligen i Sverige (Bøge & Dige 2006). När en familjemedlem dör kan de efterlevande drabbas av svår sorg eller rentav hamna i en kris. Cullberg (2006) skriver att när en nära anhörig avlidit kan man ha svårt att förstå den nya livssituation som uppkommit, vilket kan leda till en kris för den enskilda individen. När barn drabbas av att en familjemedlem dör kan de enligt Hwang & Nilsson (1995) uttrycka känslor som ilska, skuld, smärta och ångest, barnen måste få möjlighet att uttrycka sin sorg och bearbetning av känslor och tankar. En del av dessa barn och även deras föräldrar kommer vi som blivande förskollärare troligtvis att möta i vårt framtida yrke. I förskolans läroplan (skolverket 1998) står det följande:

Den pedagogiska verksamheten skall anpassas till alla barn i förskolan. Barn som tillfälligt eller varaktigt behöver mer stöd än andra skall få detta stöd utformat med hänsyn till egna och förutsättningar. Lpfö 98:8

När ett barn mist en familjemedlem eller en nära anhörig kan de under en tid behöva extra stöd från förskolan. Det är vårt ansvar som förskollärare att bemöta barnen där de befinner sig för att ge dem en så god förskolevistelse som möjligt. Enligt Läroplanen för förskolan ska omsorg av det enskilda barnet präglade verksamheten, där trygghet, välbefinnande, utveckling och lärande ska vara i fokus i arbetet på förskolan. Som pedagog ska man ta hänsyn till barnens olika förutsättningar och behov (Lpfö98).

Vi som är författare till denna uppsats har valt att skriva om barns sorg då de mist en familjemedlem. Vi har kommit i kontakt med barn i sorg när vi varit ute på vår verksamhets förlagda utbildning. På utbildningen har vi enbart fått ytliga kunskaper kring barn i sorg och vill därför fördjupa oss inom detta område. Fokus i uppsatsen kommer att ligga på hur man som pedagog bemöter barn i sorg när de mist en familjemedlem genom dödsfall, samt hur pedagogerna hanterar situationen som uppstår i förskolan efter dödsfall i barns familjer.

1.1 Syfte och problemformulering

Syftet med studien är att fördjupa vår kunskap kring bemötande av barn i sorg. I denna studie inriktar vi oss särskilt på hur pedagoger i förskolan bemöter det berörda barnet samt hur de agerar i den situation som uppstår då ett barn mist en familjemedlem genom dödsfall.

Vår problemformulering lyder:

Hur bemöter pedagoger i förskolan det berörda barnet, vid dödsfall i barnets familj?

Hur hanterar pedagoger i förskolan den situation som uppstår i barngruppen, då ett barn mist en familjemedlem genom dödsfall?

1.2 Avgränsning

I vår uppsats inriktar vi oss mot förskolan och de barn som går där det vill säga barn i åldern ett till och med fem år. Pedagogerna som deltar i denna studie har alla erfarenhet av bemötande med barn i sorg.

1.3 Begreppsförklaringar

Bemötande – Gill Croona (2003) beskriver bemötande utifrån Nationalencyklopedins definiering som är följande: uppträda mot. Författaren berättar vidare att begreppet bemötande endast kan uppstå i sociala relationer. Upplevelsen av bemötandet avgör om själva bemötandet är bra eller inte. Bemötande betraktas som en balans mellan intryck och uttryck och berör de tankar och känslor som finns i relationen mellan människor. Bemötande handlar om kommunikation samt att möta förväntningar och krav (ibid). I vår uppsats kommer vi använda begreppet bemötande på följande sätt: hur pedagogen möter och besvarar barnens uttryck av känslor och tankar.

Dödsfall – Enligt Nationalencyklopedin innebär ordet dödsfall en inträffad död för enskild person (www.ne.se, 2006-11-30). Vi kommer här att använda begreppet där dödsorsaken är olycka eller sjukdom.

Sorg- Enligt Nationalencyklopedin är sorg en reaktion av en förlust, vanligen uppstår den när man mister en nära anhörig, men även vid förlust av husdjur eller ägodelar kan man känna sorg. I vår studie kommer den sorg som barn känner när de mist en familjemedlem att beröras.

Kris- Johan Cullberg (2006) skriver att ordet kris ursprungligen kommer från det grekiska ordet krisis som betyder avgörande vändning, plötslig förändring och ödesdiger rubbning. Om det sker oväntade yttre påfrestningar som till exempel när en familjemedlem dör plötsligt kan det kännas som ett hot mot ens fysiska existens, sociala identitet och trygghet, detta kallar författaren för kris. Vi har valt att använda begreppet kris i sammanhanget då en svår sorg uppstår efter dödsfall i familjen vilket kan leda till en kris.

2. Teoretisk bakgrund

2.1 Cullbergs kriteori

Johan Cullberg är professor i psykiatri och är författare till boken *Kris och utveckling*, som handlar om mänskliga kriser och hur människan kan förhålla sig till och bemöta dessa. Denna teori valdes för att få kunskap om olika sorgreaktioner hos barn i sorg och hur vi kan möta barnen i dess sorg.

2.1.1 Krisens förlopp och symtom efter dödsfall

Cullberg (2006) berättar att en krissituation kan kännas olika stark och störande för den som drabbas. Han har delat in krisen i fyra naturliga faser, var och en av dessa faser har vissa karaktäristiska drag och problem. Faserna är inte helt åtskilda och ibland kan någon fas saknas eller vara invävd i en annan fas.

Chockfasen

I chockfasen håller den drabbade ofta verkligheten ifrån sig. Den berörda kan ha svårt att minnas vad som sagts och gjorts under denna fas. En del kan under chockfasen använda sig av ett starkt avvikande beteende exempelvis riva sönder sina kläder eller bara ligga tyst och orörlig.

Reaktionsfasen

När den berörda börjar inse vad det är som skett kan den hamna i reaktionsfasen. Frågan varför blir då väsentlig för den drabbade, även frågor om orättvisan kring det som skett dyker upp. Den berörda kan ha den bortgångna i tankarna hela tiden och inte kunna tänka på något annat, det kan visa sig genom att den drabbade drabbas av illusioner och hallucinationer av den bortgångna. Det är ett försök av den drabbade att hålla den bortgångne kvar i tankarna. Cullberg berättar att i reaktionsfasen använder man sig ofta av försvarsmekanismer som är ett omedvetet psykiskt reaktionssätt vilket är till för att minska upplevelsen och medvetandet av det som inträffat. Exempel på försvarsmekanismer som kan visa sig i denna fas är *regression* som innebär att den drabbade antar ett beteende som varit karaktäristiskt för ett tidigare utvecklingsstadium. En annan försvarsmekanism den drabbade kan utsättas för är *förnekelse*, den drabbade vet om vad det är som har skett men förnekar innebörden av det inträffade.

Projektion är en typ av försvarsmekanism som kan visa sig genom att den drabbade lägger all skuld av det inträffade på omgivningen. Ett av de vanligaste försvaren skriver Cullberg är *isolering av känslor* att man talar om det inträffade och utåt sätt verkar lugn och trygg, men man förvränger sina känslor och ger inte utlopp för de känslor man känner. *Bortträning* av det som skett kan yttra sig hos den drabbade, minnesförlust och förvirring gör att man inte minns vad som händer. Det är också exempel på en försvarsmekanism som kan visa sig.

Bearbetningsfasen

I denna fas börjar den drabbade vända sig mot framtiden istället för som i de tidigare faserna mot det inträffade och förgångna. Många av de symptom av beteende störningar som har funnits börjar försvinna, gamla aktiviteter återupptas och så vidare. Den berörda börjar acceptera det som skett.

Nyorienteringsfasen

Denna fas är ingen avslutning av krisen, den drabbade lär sig leva med det som inträffat. Nya intressen och relationer växer fram hos den drabbade. Fortfarande kan ändå vissa händelser vara väldigt jobbiga för den drabbade, till exempel årsdagen av den nära anhöriges död och andra händelser som påminner om den människan som gått bort (Cullberg 2006).

2.1.2 Bemötandet under krisen

Cullberg skriver det viktigaste av allt är att finnas till hands för den berörda och stödja dess egen läkningsprocess, att stödja den berörda i dess möte med den nya verklighet som uppstått efter dödsfallet. Den berörda kan även behöva stöd i att visa och uttrycka känslor som sorg, smärta, skuld och så vidare. Det betyder inte att den som möter en människa som mist en nära anhörig genom dödsfall ska kasta sig in i den berördas känsloläge, men man ska inte heller avfärda de känslor som den berörda uppvisar.

Viktiga egenskaper hos den som möter krisdrabbade är kunskap, empati och självkänedom. *Kunskap* är betydelsefullt för att man ska få en djupare förståelse och beskrivning av psykiska kriser och sorg efter dödsfall. *Empati* innebär att man utifrån lyssna på vad en annan människa säger och se hur den beter sig ska man kunna få en realistisk förståelse för hennes inre känslor och upplevelser. Vilket kan innefatta att man har en beredskap och öppenhet för

att kunna möta de smärtsamma och avvikande känslor som kan visa sig vid sorg efter dödsfall. *Självkännedom* kan kopplas samman med den empatiska förmågan. Man ska vara medveten om sina egna oroskänslor, sin irritation inför vissa beteenden och så vidare. Ens egna problem måste lösas inom en själv, det är först då man kan utvecklas och mötet för den berörda blir mer givande. Självkännedom och empati kan utvecklas genom utbildning och framförallt genom livserfarenhet.

Under chockfasen som är den första fasen är det viktigaste enligt Cullberg att visa gott omhändertagande, man visar att man finns där för den drabbade, kroppskontakten är mer betydelsefull än orden. Under reaktionsfasen blir det sedan viktigare för den berörda att även samtala om det inträffade. När den berörda sätter ord på sina känslor och upplevelser får det en konkretare innebörd för dem. När känslor berättas inför en annan människa som accepterar och förstår dem hjälper det den drabbade att erkänna upplevelsen och sedan kunna bearbeta de (ibid).

3. Tidigare forskning och annan litteratur

Här berörs stycken av psykologen Atle Dyregrovs material. Dyregrov (1990) beskriver olika sorgreaktioner hos barn, i boken *Barn i sorg*. Författaren ger även råd till vuxna hur de kan ta hand om barn i sorg. Dyregrov (1999) har i samarbete med Rädda Barnen givit ut litteraturen *Små barn sorg*, som inriktar sig mot föräldrar till barn i sorg. Vi kopplar denna litteratur i vår uppsats till förskolans personal. I studien kommer även utvalda delar ur Per Bøge och Jes Diges (2006) bok *Möta barn i sorg* att presenteras. Litteraturen berör arbetet på förskolan i mötet med barn i sorg. Psykologen Nils Andersson har givit ut boken *Att möta små barns sorg*, i samarbete med Rädda Barnen. Litteraturen beskriver vad som kan hända när barn drabbas av förluster och kriser samt tankar kring hur man kan förhålla sig som vuxen i dessa situationer. Även Göran Gyllenswärd har tillsammans med Rädda Barnen givit ut en bok: *Stöd för barn i sorg*. I boken skriver han bland annat om vad sorg är, vilket vi även använder oss av i studien. En del av förskolläraren och specialpedagogen Emilie Kinges forskning kring barn med särskilda behov kommer att beröras, då vi beskriver pedagogens bemötande med det berörda barnet.

3.1 Vem är det som dör i familjen?

3.1.1 Föräldrarnas död

Dyregrov (1990) skriver att när föräldrar dör får det stora konsekvenser för barnen, de förlorar en person som står för kärlek och daglig omsorg och barnens vardag blir plötsligt förändrad. Under barnets första levnadsår är det helt beroende av sina föräldrar när det gäller omsorg och fysiska behov. När en förälder dör under barnets första år så förlorar barnet en person som uppfyller dessa behov. Barn fantiserar ofta om att den döde föräldern ska komma tillbaka, i leken kan barnet återupprepa händelsen genom att leka ett lyckligt slut. Det är vanligt att barn fantisera om återförening med den döde och de kan uttrycka önskan om att själva vilja dö för att möta den döde föräldern (ibid).

När en förälder har dött är det vanligt att barn förnekar det som har inträffat och håller delar av verkligheten på avstånd för att gradvis känslomässigt ta in händelsen. Om barnet stänger ute sina starka känslor kan medvetandet bortse helt från händelsen och barnen kan utåt sett bete sig precis som vanligt. Barnens starka känslor kan uttryckas i andra situationer som till exempel då de ser på film, lyssnar på en bok eller hör någon berätta om plågsamma

upplevelser. Det är viktigt att tillåta barns olika känslor efter det att en förälder dött, om barnen endast får uttrycka sina positiva känslor och inte sin ilska över dödsfallet kan den riktas mot omgivningen istället (ibid).

På olika minnesdagar som exempelvis årsdagen för dödsfallet, den avlidnes födelsedag eller storhelger som julen kan sorgen, längtan och smärtan efter föräldrars död återkomma och förstärkas. Här är det viktigt att de vuxna är förberedda och inte låter dagarna passera i tystnad (ibid).

3.1.2. Syskons död

Dyregrov (1990) skriver att då ett syskon dör reagerar barnet på liknande sätt som när en förälder avlider, däremot blir intensiteten, varaktigheten och följderna inte lika omfattande på längre sikt. Det känslomässiga klimatet i familjen påverkas kraftigt när ett barn dör. De barn som mister ett syskon i dödsfall förlorar en lekkamrat och rival, men även föräldrarnas uppmärksamhet och omsorg under en tid. Barnen får uppleva starka känslor från de vuxna, samtidigt som de står i centrum av föräldrarnas rädsla att de också ska dö. Föräldrarnas djupa sorg och saknad av det döda barnet samt brist på energi leder till att de får svårigheter att sätta gränser på samma sätt som tidigare. Föräldrarna får lätt dåligt samvete för att de inte ger de övriga barnen tillräckligt med uppmärksamhet, vilket kan leda till ett försvagande av gränssättningen (ibid).

Reaktionerna efter dödsfallet kan påverkas av vilken position de efterlevande barnen har i syskonskaran. När ett barn mister ett yngre syskon kan han eller hon reagera med skuld-känslor och lägga på sig skulden för syskonets död. Om ett äldre syskon dör kan det efterlevande barnet gå in som ersättare för det döda syskonet och försöka uppfylla det som den skulle bli. Även de barn som föds efter ett syskons död kan påverkas av dödsfallet, risken är stor att föräldrarna överbeskydda dessa barn, vilket kan försvåra barnens självständighetsutveckling. Barnet kan även tvingas efterlikna det döda barnet och det kan leda till hämmande identitetsutveckling (ibid).

Grundsynen på livet sätts på prov då ett barn dör, menar Dyregrov. Orättvisa kan skapas eftersom barnet dör i fel ände av livet, vilket kan göra barn otrygga och skapa rädsla över att det även kan drabba dem själva. När ett syskon dör kan efterlevande syskon behöva bygga

upp en ny trygghetsgrund att stå på. Här är det viktigt att man som vuxen lyssnar på barnen, är deltagande och stöttar barnen i dess trygghetsutveckling (ibid).

3.2 Förskolebarns förståelse av döden

Dyregrov (1999) skriver att barn måste utveckla begrepp som gör det möjligt att inse vad döden innebär. Barn under två års ålder har ingen förståelse av döden, efter två år och upp till ungefär sex års ålder har barnen en begränsad förståelse av döden och vad den innebär. När barnet blivit sex år och äldre kan han eller hon återkomma med frågor och kommentarer om personen som dött, dels för att visa att de har utvecklat förståelse kring döden och dels för att införskaffa sig mer information kring det som hände när de var yngre (ibid).

Barn i förskoleåldern uppfattar inte att döden är något permanent, istället upplever barnen att döden går att återkalla. Detta märks tydligt i barnens frågor kring den som avlidit, exempelvis kan ett barn i denna ålder fråga: *"När kommer pappa hem?"* Mindre barn saknar förståelsen av att livsfunktionerna har upphört och att alla någon gång kommer att dö. Barn kan använda sig av begreppet död utan att ha någon aning om vad det egentligen betyder. Det är viktigt att barnen blir informerade om att alla livsfunktioner upphör exempelvis att den döde slutar andas, äta, gå, leka, tänka, känna och drömma (ibid).

Förskolebarns begrepp är mycket konkreta, som vuxen ska man undvika abstrakta förklaringar till exempel att den döde sover eller har rest iväg långt bort. Detta kan leda till rädsla hos barnen för att föräldrarna kan dö då de ska resa iväg eller sova middag. Barnet utvecklar sin förståelse av döden genom konkret information och fakta från vuxna då de tillsammans med barnet exempelvis tittar på film, foton och besöker graven och så vidare (ibid).

3.3. Barns sorgereaktioner

Göran Gyllenswärd (1997) skriver att sorg är något personligt och människor kan känna sorg på olika vis. Sorgen är individuell och påverkas av många faktorer runt omkring oss, exempelvis ålder, personlighet, hur väl barnet förstår det inträffade, hur tidigare förluster har bearbetats, psykisk mognad, barnets relation till den som dött och så vidare (ibid).

Enligt Dyregrov (1990) reagerar barn i sorg på olika vis, han menar att det finns flera olika sorgreaktioner. En vanlig reaktion hos barn som mist en familjemedlem i dödsfall är ångest, då barnet förlorar trygghet och en rädsla uppstår för att det ska hända igen. Barnens rädsla och ångest kan uttrycka sig på olika sätt, små barn blir vanligtvis mer klängiga och söker närhet hos vuxna. De är ofta oroliga över att något ska hända föräldrarna och kan reagera starkt på separationer, exempelvis vid lämning på förskolan. Det är inte ovanligt att barn oroar sig för att de själva ska dö när en familjemedlem avlidit. Barnet kan även känna skuld efter dödsfallet, då de kan tro att deras tankar, känslor och handlingar orsakat det inträffade (ibid).

En del barn reagerar med att vara lättskrämda den första tiden efter dödsfallet och de ökar sin beredskap för faror och är uppmärksam på nya händelser. Denna reaktion kan leda till fysiska besvär så som magont, huvudvärk och muskelsmär, men även okoncentration och minnessvårigheter. Sömnsvårigheter hos barn i sorg är en annan vanlig reaktion, både svårigheter att somna och att de vaknar hastigt. Ofta drömmer barnen mardrömmar som leder till en rädsla för att somna. När barnen ska sova skapas tid för att tänka på den döde och det inträffade (ibid).

Reaktionerna ledsamhet och längtan uttrycks hos barnen på flera sätt. Somliga barn gråter mycket och kan ibland vara otröstliga under korta stunder. En del barn visar sin ledsenhet genom att sluta sig mer inåt och isolera sig från omgivningen. Barnen kan uppleva rädsla för att visa sin sorg och de kan nämna andra orsaker till varför de är ledsna. Barns saknad efter den döde familjemedlemmen kan röra sig om allt exempelvis gamla minnen när de gjorde saker ihop. När det berörda barnet ser andra barn tillsammans med deras familjer kan saknaden och ledsamheten bli större hos det berörda barnet. Saknaden av den döde familjemedlemmen kan yttra sig genom bland annat letande efter den döde och behov av att samtala om det inträffade. Barnet kan besöka platser som har anknytning till den döde och samtala om hur de ska mötas igen, för att uppleva den dödes närhet. Vissa barn kan dröja sig kvar i minnen exempelvis kan barnen vilja se fotografier upprepade gånger eller bära på saker som tillhörde den döde familjemedlemmen. Barnen känner på så vis närhet till den avlidne vilket kan lindra saknaden efter ett dödsfall och ge en trygghetskänsla (ibid).

En annan sorgreaktion hos barn är aggressivt beteende. Det berörda barnet kan visa sin ilska öppet i protest eller mot omgivningen med sparkar och slag runt omkring sig. (ibid).

Dyregrov (1999) skriver att små barn ofta leker lekar som har anknytning till det inträffade. När barn leker kan de genomgå och utforska det inträffade, på så vis skapar de förståelse av det som hänt och barnen kan uttrycka och bearbeta sina känslor.

3.4. Pedagogens bemötande

Enligt Andersson (1995) är pedagogen en viktig person för det berörda barnet när han eller hon mist en familjemedlem genom dödsfall, då barnen ofta söker upp pedagogen för trygghet och vila. Därför är det betydelsefullt att barn i sorg möts av en stabil vuxen så att barnet inte får en känsla av ensamhet. Per Bøge och Jes Dige (2006) berättar att när barnet återkommer till förskolan efter familjemedlemmens dödsfall är det bra om den pedagog som har bäst kontakt med det berörda barnet engagerar sig och är tillsammans med barnet under de första dagarna. Barnet måste få mötas av ansvarsfulla pedagoger på förskolan. Pedagogerna bär ansvar för att möta barnet och lyssna på hans eller hennes känslor och tankar. Emilie Kinge (2000) skriver att det är viktigt att möta de berörda barnens känslor med förståelse och erkännande. Däremot bör man som pedagog inte överta barnens känslolägen då detta kan förstora barnets känslotillstånd och skapa frustration och förvirring. Barnet får då inte den bekräftelse av pedagogen som han eller hon behöver för att komma vidare ur sin sorg.

Bøge & Dige menar att pedagogen bör bjuda in barnet till samtal och visa nyfikenhet för barnets upplevelse och historia. Öppenhet och åldersanpassad kommunikation är betydelsefullt i pedagogens bemötande med det berörda barnet, på så vis stöttar pedagogen barnet i sin sorgbearbetning. Får inte barn tillfälle att samtala om sina upplevelser med en ansvarsfull vuxen som står dem nära kan detta med tiden påverka deras självbild negativt (ibid).

För att barnet ska skapa förståelse är det enligt Dyregrov (1990) betydelsefullt som pedagog att tillåta det berörda barnet och ge det tid att ställa frågor om det inträffade. Pedagogen bör svara ärligt och öppet på barnets frågor. Om pedagogen inte vet svaret på en fråga ska han eller hon svara ärligt och säga som det är, att man inte har svaret. Det kan vara en fördel att förbereda sig på frågor som exempelvis: *Fortsätter håret att växa? Är det kallt i graven?* (ibid). Andersson (1995) menar att man som pedagog kan ge sin egen syn på barnets funderingar och exempelvis besvara frågorna från barnet hur man själv tror att det är, men ingen vet hur det blir efter döden. Pedagogen visar då barnet på ett möjligt sätt att tänka kring

döden. Barnets frågor kan komma när som helst, även lång tid efter dödsfallet. För att sorgen och funderingarna ska kunna uttryckas måste barnet känna att det finns en vuxen i dess närhet som orkar lyssna på honom eller henne. Om man som pedagog känner att man känslomässigt inte orkar lyssna på barnet och dess frågor så bör man ordna så att en annan pedagog finns hos barnet (ibid). Dyregrov (1999) menar att när pedagogerna öppet visar sina känslor kring dödsfallet exempelvis ledsenhet är det viktigt att de berättar varför de reagerar som de gör, annars kan barnen lägga skulden på sig själva och tro att de gjort något fel. När pedagogerna berättar för barnen om varför de är ledsna lär barnen sig att det är tillåtet att vara ledsen när något sorgligt har inträffat.

Pedagogen bör tillåta det berörda barnet att visa och uttrycka sina känslor. För att barn ska förstå och skilja på känslor är det betydelsefullt att pedagogen sätter ord på och bekräftar barnens känslor. Som pedagog kan man hjälpa barnen att uttrycka känslorna på flera olika sätt exempelvis genom leken, att pedagogen deltar i leken. Förskolan bör ha pennor och papper lättillgängligt för barnen så att de kan måla teckningar kring det in träffade eller kan pedagogerna sjunga och lyssna på musik tillsammans med barnen (ibid). Enligt Andersson behöver barn som har varit med om svåra situationer koppla av och ha roligt. De kan inte sörja hela tiden. Det kan således vara positivt för barnen att komma till förskolan, till vardagen. Därför bör rutinerna där pågå som vanligt. Det är viktigt att pedagogerna finns i barnets närhet som stöd, håller uppmärksamhet på det berörda barnet och är lyhörda för de känslor och sorgreaktioner han eller hon uttrycker (ibid). Kinge (2000) poängterar även att det är betydelsefullt om pedagogen är kreativ och uthållig i arbetet med barn i sorg.

Dyregrov (1999) berättar att små barn känner trygghet genom närhet och kroppskontakt. Ibland kan kroppsmassage med strykningar och klappande vara en bra metod som bidrar till att barnet lugnar ner sig och känner sig avslappnad (ibid).

3.5. Förskolans hantering

Nils Andersson (1995) menar att en krissituation inte är den andra lik, däremot finns det en del riktlinjer som är bra att följa då det händer något oväntat. Det är bra om man som pedagog skaffar sig kunskaper om barn i sorg och mötet med dem genom litteratur eller föredrag från professionella inom ämnet.

Enligt Bøge & Dige (2006) är det viktigt att förskolan utformar en handlingsplan som redskap för hur man ska hantera den situation som uppstår då ett barn mister en familjemedlem genom dödsfall. Handlingsplanen bör vara utformad på ett sätt så att varken barnet eller personalen blir lämnad ensam då en krissituation uppstår på förskolan. En handlingsplan kan innehålla bland annat hur akuta situationer ska hanteras, vilka som ska informeras och hur det ska göras, telefonlista, ansvarsfördelning och hur man på förskolan kan arbeta med förluster, sorg och död (ibid).

Andersson (1995) berättar att vanligtvis samlas arbetslaget och rektor för att diskutera det inträffade då det uppstår svåra händelser som exempelvis dödsfall i familjen, vid behov tar man hjälp av förskolepsykolog för råd och stöd. Ett bra ledarskap är betydelsefullt i dessa situationer och att det finns en struktur att utgå från. Det första som bör göras tillsammans är att skaffa en överblick över det inträffade och eventuellt söka mer information. Därefter bör personalen följa handlingsplanen och diskutera vad som behöver göras i det specifika fallet. Steget därefter blir att kontakta den berörda familjen (ibid).

Bøge & Dige (2006) beskriver vikten av ett gott föräldrasamarbete med tillit och informationsbyte, speciellt i svåra situationer som dödsfall i barnets familj. De menar att förskolan ska ta initiativ till kontakt med hemmet efter en svår familjesituation, då familjen kan vara i djup sorg och det kan kännas positivt för dem om förskolan tar kontakten. Enligt författarna underlättar det familjen om all personal har vetskap om det som hänt och hur barnets situation i hemmet ser ut. Det kan vara positivt att pedagogerna gör ett hembesök hos familjen för att skaffa en inblick hur hemsituationen ser ut för det berörda barnet. Familjen har oftast en positiv inställning till detta. Pedagogerna kan erbjuda föräldrarna extra uppmärksamhet på barnet och omsorg för att underlätta för föräldrarna. Det är bra om pedagogerna har regelbunden kontakt med den berörda familjen, både via telefon och vid hämtning och lämning på förskolan. Här är det viktigt att man som pedagog inte ”pratar över huvudet” på barnet utan att man tar känsliga saker enskilt eller via telefon med föräldern (ibid). Andersson (1995) berättar att man som pedagog inte behöver säga några speciella saker till den berörda familjen utan istället visa att man finns där. Pedagogen kan visa att han eller hon själv är berörd av det som hänt. Som pedagog ska man aldrig lova något som man aldrig kan hålla. Det viktigaste av allt är att man finns i närheten och lyssnar på föräldrarna och ställer frågan hur de mår idag, och stöttar föräldrarna i mötet med barn i sorg. Det är

barnen man är till för på förskolan. Därför är det viktigt att sätta gränsen för vad förskolan kan göra och rekommendera annat stöd utifrån vid behov (ibid).

Bøge & Dige skriver att man som pedagog alltid ska samtala med den berörda familjen om vilken information och hur den ska ges ut till övriga barn och föräldrar, så att förskolan får deras godkännande. Förskolan bör informera övriga barn och föräldrar exempelvis via samtal, samling, möte eller brev i samtycke med den berörda familjen. Det är betydelsefullt om pedagogerna är öppna och ärliga i svåra situationer och meddelar de övriga barnen om händelsen och att det är något som man får prata öppet om på förskolan. Pedagogerna kan uppmana de övriga barnen att prata med det berörda barnet om det inträffade. Det är ett bra sätt för barnen att stötta. De övriga barnen kan känna ökad rädsla för att själva bli drabbade, därför bör pedagogen i förskolan informera övriga föräldrar om vikten att samtala och besvara barnens frågor om döden. De hjälper på så vis dem i deras bearbetning av det inträffade (ibid).

När man har barn med annan kulturell bakgrund är det betydelsefullt att informera sig om seder, traditioner och ritualer inom den kulturen, hur man hanterar dödsfall och sorg för att på bästa möjliga sätt bemöta barnet och dess familj. Genom ritualer som exempelvis besöka graven eller göra en minnesbild med ljus på förskolan kan man som pedagog göra det överkliga verkligt, förstärka samhörigheten, markera bron mellan liv och död, uttrycka det som inte går att formulera i ord och skapa ordning och struktur i kaoset (ibid).

Dyregrov (1990) menar att ett bra redskap i arbetet med barn i sorg på förskolan är böcker som tar upp ämnet döden. De kan man läsa för barnen och efteråt inbjuda till samtal om barns egna erfarenheter och funderingar kring döden. Detta kan hjälpa dem i deras förståelse av döden.

Författaren skriver vidare att rädsla och ångest ökar hos barnet efter ett dödsfall, därför är det betydelsefullt att verksamheten i förskolan är som vanligt eftersom det kan skapa och bevara tryggheten hos barnet (ibid).

4. Metod

I uppsatsen användes en kvalitativ forskningsmetod, som enligt Bryman (2002) inriktar sig mer på ord än på siffror till skillnad från kvantitativ forskning som är mer inriktad på numerisk datainsamling. I en kvalitativ forskning kopplas teori och praktik samman, där forskningsresultatet ligger till grund för valet av teori. Forskningen riktar in sig på individens förståelse och tolkning av den sociala verkligheten. Vi använde intervju som metod för att få djupgående information av ett mindre antal individers uppfattningar om bemötande av barn i sorg och hanteringen på förskolan i den situation som uppstår då ett barn mist en familjemedlem genom dödsfall. I kvalitativ forskning är intervju en vanlig metod för att få svar på frågeställningar (ibid).

Genom intervjuer fick pedagogerna på ett öppet sätt dela med sig av sina tankar och upplevelser kring bemötande av barn i sorg och hanteringen av situationen som uppstår då ett barn mist en familjemedlem genom dödsfall. I intervjuerna användes öppna frågor (se bilaga 1) som gav intervjupersonerna möjligheter att berätta fritt. Bryman skriver att i en semistrukturerad intervju har intervjupersonerna stor frihet att forma svaren utifrån sitt synsätt. Intervjun utgick ifrån vår problemformulering och uppdelades i olika teman. Ordningen på frågorna i intervjuguiden behövde inte följas och följdfrågor kunde ställas utifrån de svar som framkom.

I uppsatsens arbetsprocess har vi sökt, läst och använt oss av relevant litteratur som berör ämnena kris, barns sorg, dödsfall, bemötande och förskolans hantering av krissituationer.

4.1. Urval

Vi intervjuade fem pedagoger, varav fyra förskollärare och en barnskötare från tre olika förskolor. En av förskolorna hade flera barn med annan kulturell bakgrund än den svenska. För att datainsamlingen skulle bli relevant till problemformuleringen gjordes ett strategiskt urval. Vi valde medvetet pedagoger som erfarit att barn i deras barngrupp mist en familjemedlem genom dödsfall. Pedagogerna har vi kommit i kontakt med under vår utbildning och vi kände varandra mer eller mindre.

4.2. Genomförandet

Inför intervjutillfällena skickades brev (se bilaga 2) till de pedagoger som skulle medverka i uppsatsen. I brevet gavs information om studien och de frågor som skulle ställas under intervjun presenterades. På så vis fick pedagogerna tillfälle att förbereda sig och diskutera frågorna i arbetslaget före intervjun. Information gavs även muntligt om att bandspelare skulle användas och vilka som skulle delta under intervjun. Intervjuerna genomfördes enskilt för att få ett djupare samtal med pedagogerna kring specifika fall. Vi som är författare till denna uppsats valde att delta båda två under intervjuerna, men på grund av förhinder genomfördes en intervju endast med en av oss. Anledningen till att vi valde att delta båda två under intervjuerna var för att vi skulle kunna komplettera varandra, samt att vi skulle få en gemensam upplevelse av det som framkom under intervjun.

Samtliga intervjuer genomfördes på pedagogernas förskolor då vi ville underlätta för pedagogerna att delta och för att de skulle känna trygghet i miljön. Intervjuerna utfördes i avskilda rum för att få en så lugn miljö som möjligt utan störningar, dock blev vi kort avbrutna av pedagogernas kollegor i två av våra samtal.

Bryman (2002) berättar att det vanligaste sättet att dokumentera intervjuer är genom bandspelare, då det underlättar för en djupare analys av det som framkommit och forskaren kan avlyssna svaren vid flera tillfällen. För att tillgå allt som sades under intervjuerna och för att koncentration på innehållet i samtalen skulle ske spelades samtliga intervjuer in på band. Efter intervjutillfällena transkriberade vi intervjuerna för att därefter analysera det som framkommit under intervjuerna. Intervjumaterialet delades upp i olika teman utifrån våra intervjufrågor, vilket Bryman anser vara en vanlig teknik i analysarbetet. Därefter analyserade vi intervjumaterialet utifrån uppsatsens syfte och problemformuleringar. Detta sammankopplade vi sedan med vår teoretiska bakgrund.

4.3. Etiskt förhållningssätt

Ämnet vi valde att skriva om i vår uppsats var känsligt då det kunde väcka många upprörande tankar och känslor för alla inblandade. Vi har behandlat vårt material med stor försiktighet.

Information som identifierar intervjupersonerna har inte redovisats i vår uppsats. Därför publiceras inga namn på pedagoger och förskolor.

Enligt Kvale (1997) pågår etiska avgörande under hela processen då man gör en forskningsstudie, från planeringsstadiet till den slutgiltiga uppsatsen. Bryman (2002) skriver att etiken berör frågor om hur informationen från intervjupersonerna ska hanteras. Följande etiska principer är nödvändiga:

Informationskravet – innebär att forskaren ska informera intervjupersonerna om uppsatsens syfte. De medverkande bör vara medvetna om sitt frivilliga deltagande samt om deras rättigheter att avbryta sin medverkan i uppsatsen om så önskas.

Samtyckekravet – berör rättigheten till frivillig medverkan.

Konfidentialitetskravet – innebär att personuppgifter om deltagarna ska behandlas försiktigt och förvaras på ett sätt att obehöriga inte får tillgång till det.

Nyttjandekravet – betyder att i det insamlade materialet enbart får användas för forskningsändamålet (ibid).

Vi har arbetat utifrån Brymans etiska principer på följande vis. Det brev som skickades till pedagogerna som medverkade i uppsatsen innehöll information om studiens syfte, frivilligt deltagande samt hur informationen skulle publiceras. Genom muntlig information presenterades hur intervjumaterialet skulle behandlas, att bandet där intervjun var inspelad skulle förstöras, samt att materialet skulle förvaras säkert.

4.4. Reliabilitet och validitet

Enligt Sven Hartman (2003) innebär *reliabilitet* att man ska kunna lita på sin datainsamling. Genom att vi mer eller mindre kände de pedagoger som medverkade upplevdes intervjumaterialet tillförlitligt. Dock är det enbart fem pedagogers upplevelser kring arbetet med barn i sorg där varje fall var unikt. Därför har ingen djupare generalisering kunnat ske.

Kvale skriver att transkriberingen av intervjumaterialet är en fråga om tolkning från forskarna. I vår uppsats presenterades vår uppfattning och tolkning av informationen från pedagogerna.

Hartman berättar att *validitet* innebär att intervjumaterialet ska vara relevant för problemformuleringen, både vad gäller avgränsning och djup. Under uppsatsens arbetsprocess genomfördes avvägningar kring vad som var relevant för publicering i slutprodukten utifrån vår problemformulering och vårt syfte. Detta omfattade samtliga delar av uppsatsen.

Om studien vid ett senare tillfälle genomförs kommer troligtvis resultatet se annorlunda ut, som tidigare nämnts har varje specifikt fall varit unikt i vår uppsats.

5. Resultat och analys

Här kommer våra intervjuresultat att redovisas. De pedagoger som vi har intervjuat har samtliga olika erfarenheter av bemötande med barn i sorg och hanteringen av situationen som uppstår i barngruppen då ett barn mist en familjemedlem genom dödsfall.

I vårt resultat presenterar vi bemötandet och hanteringen i olika teman, eftersom vi anser att de två komplettera varandra i arbetet på förskolan med barn i sorg. Våra teman är följande:

Det första mötet - här presenteras hur dödsbudet nådde förskolan och hur pedagogerna agerade efter detta. Vi presenterar även hur det första mötet med det berörda barnet och dess familj såg ut.

Det berörda barnet – här presenterar vi de sorgreaktioner och bearbetningar som pedagogerna uppmärksammade hos de berörda barnen på förskolorna. Därefter följer pedagogernas bemötande av barn i sorg.

De berörda föräldrarna – i detta tema beskrivs hur förskolorna bemötte de berörda föräldrarna.

Den övriga barngruppen och deras föräldrar – i det sista temat berörs bemötandet av den övriga barngruppen och deras föräldrar.

5.1. Det första mötet

Inget fall är det andra likt när ett barn mister en familjemedlem genom dödsfall berättar de pedagoger som vi har intervjuat. Bemötandet och hanteringen i det första mötet har sett olika ut beroende på bland annat hur dödsbudet kom till förskolan, barnets reaktioner och föräldrakontakten.

5.1.1. När dödsbudet nådde förskolan

Samtliga pedagoger fick dödsbudet på telefon vid olika tidpunkter under dagen. Vid ett fall fick pedagogerna dödsbudet sent på kvällen efter arbetstid. Då ringde rektorn och informerade om händelsen. Eftersom det var sent på kvällen och samtalen till pedagogerna tog lång tid bestämdes att informationen skulle nå de som först kom till förskolan dagen efter, vilket medförde att alla i arbetslaget inte fick vetskap om dödsbudet samtidigt. På en annan förskola fick pedagogerna dödsbudet under dagen då barnen var där. Pedagogerna berättade inte för barnen om dödsfallet eftersom de berörda föräldrarna önskade göra det själva, vilket var väldigt påfrestande för de pedagoger som arbetade under dagen.

Man ser de här barnen leka och då turades vi om att vara där inne, för det var så tungt. En av personalen kunde gå undan och vara ledsen, för vi kunde inte stå där inne och gråta. Och då var det att det ena barnet trillade och skriker, då kom syskonet och tröstade och sa "Det blir bra för mamma kommer snart". Då kände man att det brände i hela huvudet och innanför ögonen för man visste ju att mamma kommer liksom inte. Vi visste någonting som inte barnen visste och de sprang här och lekte och var glada, snart skulle de få veta.

När ett barn i barngruppen mister en familjemedlem hamnar man som pedagog i ett chockliknande tillstånd. Man blir som person väldigt berörd och stressad över situationen som uppstår. Det kan då vara svårt att veta hur man ska gå vidare. Vid sådana tillfällen är krisplanen och krislådan ett bra redskap för hur förskolan ska agera, nämner samtliga pedagoger. Krisplanerna på de olika förskolorna hade likvärdig information. Sammanfattningsvis var innehållet i krisplanerna riktlinjer för hur man skulle agera i olika situationer. Krislådorna innehöll bland annat viktiga telefonnummer (anhöriglista och telefonnummer till polis, sjukhus etcetera), ljus, tändstickor, duk, musik, dikter och näsdukar. Pedagogerna använde sig inte av krisplan och krislåda i de fall vi berört. Efter det inträffade omarbetades dessa på samtliga förskolor.

Hur agerade då pedagogerna när de fick dödsbudet? I de fall där de berörda barnen inte var på förskolan när dödsbudet blev känt för pedagogerna, samlades arbetslaget tillsammans så fort som möjligt. Vid två av dessa tillfällen fick arbetslaget stöttning av rektorerna. I ett fall fanns det inte möjlighet för arbetslaget att samlas, vilket hade varit bra att göra menade den pedagogen, då de var ledsna och berörda. Vid de tillfällen där de berörda barnen fanns på förskolan samtalande man under dagen kring det inträffade. I dessa samtal och möten pratade pedagogerna om sina egna känslor kring det inträffade, hur de skulle gå vidare och hur det första mötet med det berörda barnet och dess familj skulle se ut.

5.1.2. Det första mötet med det berörda barnet och dess familj

Det första mötet med den berörda familjen såg olika ut. På en förskola samlades hela arbetslaget och tog tillsammans emot den berörda familjen på förskolan i en lugn miljö med tända ljus, utan den övriga barngruppen. Detta gjorde de för att ge det berörda barnet och dess familj tid att samtala kring det inträffade. De flesta förskolorna hade den dagen som de berörda barnen kom tillbaka till förskolorna en samling med hela barngruppen, vilket hade

bestämts i samråd med de berörda föräldrarna. Under dessa samlingar tändes ljus, spelades lugn musik, lästes sagor och de samtalande om det inträffade och allmänt om döden. De berörda barnen ville gärna berätta om händelsen själva för de övriga barnen. Pedagogerna menade att det blev naturligt då barnen själva berättade och de övriga barnen lyssnade och accepterade det som berättades. Vid några fall gick pedagogerna hem till föräldrarna för att beklaga sorgen. Pedagogerna hade inför hembesöket informerat sig om hur man ska bemöta sorg i den kultur som dessa familjer tillhörde och det visade sig att man skulle gå hem till den berörda familjen och visa sin vördnad. Ett arbetslag skickade hem blommor till den berörda familjen för att visa att de tänkte på dem. Vid det första mötet med den berörda familjen behöver man som pedagog inte säga så mycket, utan istället visa att man finns där. En pedagog sade att: *"En kram, en klapp, det kan betyda mycket, det behöver inte vara en massa ord alltid."*

5.2. Det berörda barnet

Pedagogerna som intervjuades berättade att barn kan reagera på olika sätt när de mist en familjemedlem genom dödsfall, pedagogernas främsta uppgift blir då att bemöta de olika sorgreaktionerna som uttrycks av barnen.

5.2.1. Barns sorgreaktioner

De flesta pedagogerna upplevde att barnen pratade öppet om familjemedlemmen som dött, saknaden efter honom/henne och tankar om döden. Det kom ofta upp samtal från de berörda barnen på förskolan kring hur den bortgångna familjemedlemmen hade det efter dödsfallet. Ett barn berättade för pedagogen

Min lillasyster får det jättebra nu, hon har inte ont längre, hon kan till och med gå och hon kan äta hamburgare nu.

Enligt en pedagog sökte det drabbade barnet bekräftelse på det inträffade från omgivningen. Ett barn gick runt på förskolan och skrek: *"Min mamma är död."* Pedagogen upplevde detta som att barnet ville berätta och få det som hänt bekräftat.

En vanlig sorgreaktion som visade sig hos de berörda barnen var att de ofta grät och var ledsna. De sökte närhet hos pedagogerna. Barnen ville gärna sitta i knäet och vara nära de vuxna. Några barn kände *skuldkänslor för det inträffade och frågade exempelvis: "Varför lämnade mamma oss?" eller "Är det något fel på mig?"* Ett barn reagerade självdestruktivt

genom att riva sig själv i ansiktet för att barnet upplevde sig fult. Flera av pedagogerna har uppmärksammat aggressivt beteende hos de berörda barnen genom exempelvis raseriutbrott med skrik och gråt vid motgångar. I något fall blev barnet mer inåtslutet och pratade inte om den döde familjemedlemmen. Under intervjuerna framkom att en del barn visade kroppsliga reaktioner som till exempel magont och huvudvärk. Pedagogerna berättade att de barnen klagade på att de hade ont och var ofta hemma från förskolan på grund av detta.

En pedagog uppmärksamade inte några tydliga sorgreaktioner hos det berörda barnet på förskolan under den första tiden efter dödsfallet. Ett halvår efter det inträffade började barnet prata om händelsen.

Samtliga pedagoger som intervjuades berättade att barnens sorgreaktioner varierade i tid och omfattning. En pedagog berättade:

Det tar lång tid, det är klart det gör, det är ett långt sorgarbete för barn. Man kan tro att nu är det lugnt men sen kan det komma ”down perioder” hos barnen, då de blir jätteledsna.

5.2.2. Barnens bearbetning av sorgen

Pedagogerna hade olika erfarenheter av hur barn bearbetar sin sorg på förskolan. En gemensam upplevelse var att de berörda barnen samtalande om sina känslor och tankar kring det inträffade. En del barn uttryckte och bearbetade sina känslor då de ritade och målade, en pedagog beskrev detta på följande sätt:

Barnet ville gärna måla och tyckte om att göra det. Jag tog in staffliet till avdelningen och jag tror att barnet målade och berättade varje dag att pappan var uppe i himlen, hur de skulle träffas och vad barnet och pappan hade gjort... Barnet samlade ihop teckningarna för att ge dem till pappan och lägga dem på hans plats, hans grav.

Samtliga pedagoger ansåg det var viktigt för barnens sorgbearbetning att det fanns en plats som bekräftade att den döde familjemedlemmen hade levt och att han eller hon lever kvar i barnens minnen. Till denna plats kunde barnet gå och lämna saker och ”prata” med den döde familjemedlemmen. På några förskolor gick man tillsammans i barngruppen till familjemedlemmens grav. En pedagog sade att:

Vi gick mycket till graven, det gjorde vi jätteofta. Vi plockade blommor som vi la där och så sjöng vi tillsammans, man bearbetade det mycket på det viset, tillsammans med barnet och hela barngruppen.

En pedagog berättade att de på förskolan gjorde en minnesplats med ljus som de tände varje dag. Denna hade de framme under en viss tid.

Det var väldigt viktigt att det här ljuset var på avdelningen, det var liksom det som var symbolen att så fort på morgonen tände vi det ljuset och sedan när de gick hem så släckte vi det. En gång vet jag att vi glömde det, då sa barnet nu är inte ljuset tänd, mamma måste ha ljus. Då tände vi ljuset och den här platsen blev konkret för barnen.

Samtliga förskolor använde sig av litteratur som redskap i sorgarbetet med barnen. De läste olika barnböcker som berörde ämnet döden exempelvis *Farfar och lammen*, *Adjö herr Muffin* och *Grodan och fågelsången*. En pedagog berättade:

Vi hade letat upp den här sagan om Grodan och Koltrasten, den handlar om en koltrast som dör och att man faktiskt även om man är ledsen får ha roligt, man får vara glad.

5.2.3. Pedagogens bemötande

Pedagogerna poängterade att förskolan skulle vara en plats där barnen kunde komma tillbaka till vardagen igen. Under intervjuerna framkom det att pedagogerna försökte bemöta barnen och dess reaktioner så naturligt som möjligt. Samtliga pedagoger berättade att de varit lyhörda på de berörda barnen och mött dem där de känslomässigt befunnit sig. Den första tiden efter dödsfallen observerade pedagogerna de berörda barnen extra, för att uppmärksamma de signaler barnen sände ut.

Vi lyssnade av barnet, man lyssnade på vad barnet sa och pratade om. Jag tror vi hade lite mer öron på barnets håll och sen pratade vi i arbetslaget också rätt mycket, att man reflekterar tillsammans. Det är viktigt att man får tid att prata med varandra i arbetslaget.

Reflektion i arbetslaget skedde på de flesta förskolorna. Då diskuterades observationer av det berörda barnet, vilka sorgereaktioner och bearbetning pedagogerna hade sett och hur de skulle bemöta dem. Arbetslaget samtalade även om sina känslor och tankar kring det inträffade. Vid två fall fick arbetslagen stöd utifrån av en förskolepsykolog från kommunen och en kurator från sjukhuset. Under samtalen fick pedagogerna information om tänkbara sorgreaktioner och tips på hur de kunde bemöta dessa. För arbetslaget på en förskola berättade förskolepsykologen:

Hon sa att det är viktigt, särskilt när de inte är så stora barnen, att man bejakar det som hänt och att man inte är rädd för att prata om den döda. Det är viktigt för barnen att man håller den döda levande i deras tankar. Vi skulle lyssna av barnen mycket och hitta relevanta böcker.

För ett annat arbetslag berättade kuratorn:

Vi skulle vara beredda på alla signaler som kunde komma. Det kan vara väldigt olika signaler, alltifrån väldigt utåtagerande, översprallighet, aggressivitet till inbundna och väldigt ledsna. Hela tiden skulle vi bekräfta för barnet att brodern har funnits.

I samtliga fall samtalade arbetslagen tillsammans på planeringen eller i den vardagliga verksamheten om hur barnet reagerar och bearbeta sin sorg, samt kring bemötande av det berörda barnet. En pedagog sade:

Jag tror att vi hade lite mer öron på barnets håll och sen pratade vi personal rätt mycket efteråt och reflekterade tillsammans över händelser och bemötande, exempelvis varför gjorde barnet så? Kan det ha samband med det inträffade? Hur ska vi bemöta det? Vad är viktigast? Och så vidare.

Samtliga pedagoger var överrens om att det var viktigt att finnas där för barnen och ge dem stöttning vid behov. De fortsatte berätta att man som pedagog ska spinna vidare på det barnen säger och ge dem bekräftelser på det de berättar genom att bland annat svara öppet och ärligt på deras frågor.

Enligt pedagogerna var det betydelsefullt att samtala om det inträffade, att som pedagog våga prata om det med barnen på ett naturligt sätt.

Vill barnet prata om sin storebror, ska vi spinna vidare på det exempelvis ja den jackan du har nu den passar dig, den har ju varit din storebrors. Även när vi tittar på bilder i barnets pärm, pratar vi om storebrodern ibland, på så vis hjälper vi barnet att bekräfta att dess storebroder har funnits.

Ibland behövde man inte säga så mycket, det kunde räcka att bara finnas tillgänglig och vara i närheten av barnen, så att de kände att pedagogen fanns där för dem och att det fanns ett knä ledigt om de kände för närhet. Någon pedagog menade att under den första tiden var de mer tillåtande exempelvis tillät man barnen att sitta i knäet eller ha med sig ett trygghetsobjekt till förskolan.

Barnet hade med sig en kudde hemifrån till förskolan som det fick gå runt med och barnet fick göra lite andra grejer än de andra barnen. Jag menar att man kan ju inte tillåta att alla barn går runt med stora kuddar på förskolan, men det barnet fick ha kudden vid vila och när det ville. Det var en viss trygghet för barnet.

Under någon intervju framkom vikten av att vara flexibel som pedagog, som när barnet ger uttryck för något speciellt är det bra om man tar det direkt när det dyker upp och inte väntar med det. En pedagog berättade till exempel att när barnet pratade mycket om det inträffade och önskade gå till graven, så svarade pedagogerna barnet direkt med att ”vi kan gå dit tillsammans senare och plocka blommor som vi kan lägga där och sjunga”. Pedagoger berättade vidare:

Vi tog det direkt istället för att ”ja det kan vi göra på fredag”, utan att man tar det nära när barnet just känner det... Det är viktigt att man tar det direkt när det dyker upp och att man inte väntar. Vad är viktigast? Vi tar det viktigaste just nu, detta händer just nu och då prioriterar vi det, så lägger vi det andra åt sidan... att vi som vuxna är flexibla är viktigt.

Vid de tillfällen som det berörda barnet visade aggressivt beteende på förskolan kom det fram att pedagogerna bemött barnet med kroppskontakt och närhet. I en intervju berättade pedagogen hur de bemötte barnet när det fick raseriutbrott vid motgångar:

Då fick man ju hålla i och krama barnet och göra på det viset. Vi pratade inte just då när barnet var som argast, utan vi höll bara i barnet och sen prata efteråt när det lugnat ner sig.

Enligt några pedagoger var det bra om man i sin yrkesroll är som vanligt och inte säger så mycket om det inträffade. Barnen behöver en vardag att komma tillbaka till och en paus från sörjandet hemma, menade de.

5.3. De berörda föräldrarna

Samtliga pedagoger berättade vikten av att ha en god kontakt med de berörda föräldrarna och de flesta berättade att de samtalande mycket med dem under hela processen.

Mamman var så öppen i sig själv, hon berättade så mycket för oss personal innan och hon visste ju hur det skulle sluta ungefär. Hon ville det skulle bli bra för barnet...Öppenhet är viktigt, vi pratade mycket...Om det händer någon som inte är så öppen så är det viktigt ändå att man berör det mellan varven för det behövs. Det kan räcka med att man frågar hur det är idag och så.

Det där att man pratar lite varje dag med föräldern om hur dagen har varit på förskolan för barnet, vad som har hänt under dagen, vad barnet har gjort och vad barnet har berättat, det är jätteviktigt, att man kan beröra det inträffade på ett naturligt sätt.

Enligt pedagogerna var den dagliga kontakten vid lämning och hämtning på förskolan ett bra tillfälle för samtal med föräldrarna om saker som rörde barnet. Vid ett fall samtalande pedagogerna mycket med den berörda föräldern om att fortsätta hålla på regler för barnets skull, trots det som hänt. Ibland var det bra att gå iväg och sätta sig på en plats i lugn och ro för att samtala med den berörda föräldern.

Han var mycket här och pratade, vi hade bestämt oss för att vi verkligen skulle lyssna för han behövde det. Han satt ofta här hos oss och pratade och grät... vi frågade mycket hur han mådde "hur känner DU dig", för ofta sa han att barnet mådde dåligt. Ofta är det så att man sätter barnet först naturligtvis, men att även ha tid till föräldrarna.

Under intervjuerna framkom att det oftast räckte med att visa att man fanns där och visade med en klapp eller en kram och gav föräldrarna stöttning exempelvis genom att vara flexibla

med tiderna på förskolan. Samtliga pedagoger berättade att de var lyhörda på föräldrarna och gav extra tid för barnen på förskolan vid behov.

5.4. Den övriga barngruppen och deras föräldrar

5.4.1. Barngruppen

Pedagogerna berättade att de försökte bemöta den övriga barngruppen så naturligt som möjligt, inte förstora upp det som inträffat men inte heller dölja det.

En pedagog beskrev att vid ett väntat dödsfall var barngruppen lite förberedda. De visste att föräldern var sjuk. I detta fall gick det berörda barnet runt och berättade för dem. Samtidigt visade personalen öppet att de var ledsna och en del barn kom och frågade varför de var ledsna. Då berättade pedagogerna om vad som hade hänt och varför de var ledsna.

Samtliga pedagoger menade att det var viktigt att bemöta barnen naturligt och svara ärligt på deras frågor. Under intervjuerna framkom det att de övriga barnen ofta hade egna tankar och funderingar kring döden och det inträffade. Här är det betydelsefullt att vara lyhörd på barnen och besvara dem, menade pedagogerna.

Vid ett tillfälle då vi var vid graven, pratade det berörda barnet med den döde föräldern och sa att föräldern var en ängel nu. Då svarade ett barn direkt att det finns ju inga änglar och en pedagog besvarade barnet med att det vet vi ju inte och var och en får tro det den vill.

Vid alla intervjuer berättade pedagogerna att barnen pratade med varandra om det inträffade. Ofta berättade det berörda barnet om sin döde familjemedlem helt naturligt och de andra barnen svarade honom eller henne exempelvis: "Nu är min pappa i himlen och nu sitter han på molnen" och så frågade ett annat barn: "Vad gör han nu?" På en förskola ritade de övriga barnen teckningar till det berörda barnet och gjorde änglar som barnen kunde leka med. Pedagogen där berättade att barnen var duktiga på att trösta, prata och visa empati mot det berörda barnet. På en förskola använde man sig av en ballong för att konkret visa för den övriga barngruppen hur det berörda barnets känslor kunde uttrycka sig.

Vi tog en ballong och visade att det pös ut känslor lite här och där, men att man också kan vara ledsen inombords. De övriga barnen blev bra på att se när det berörda barnet behövde gå iväg och vara lite för sig själv.

5.4.2. Övriga föräldrar

Under alla intervjuerna framkom vikten av att samtala med den berörda familjen om hur de ville ha det, hur de ville att förskolan skulle informera övriga föräldrar och barn om det inträffade och vad de ville att förskolan skulle berätta för andra. Någon pedagog meddelade muntligt de övriga föräldrarna en och en vid hämtning eller lämning om det inträffade. På en förskola skickade pedagogerna hem brev till övriga föräldrar, för att föräldrarna skulle få reda på vad som hänt och för att alla skulle få samma information.

Vid ett väntat dödsfall kom de övriga föräldrarna ofta med frågor till pedagogerna om hur det var med den berörda föräldern och hur man ska handskas i en sådan situation exempelvis: *”Ska man säga något? Ska man fråga något? Hur ska vi göra?”* Vid sådana tillfällen svarar man så ärligt det går på frågorna, utifrån den berörda förälderns önskemål, menade pedagogerna.

De övriga föräldrarna frågade inte så mycket om det inträffade och pedagogerna var noga med att enbart säga det som de visste och inte berätta för mycket om det inträffade.

5.5. Analys

Här presenteras analysen av våra intervjuresultat sammankopplat med den teoretiska bakgrunden. Vi utgår från vår problemformulering: *Hur bemöter pedagoger i förskolan det berörda barnet, vid dödsfall i barnets familj? Hur hanterar pedagoger i förskolan den situation som uppstår i barngruppen, då ett barn mist en familjemedlem genom dödsfall?* I den första delen beskrivs förskolans hantering av den situation som uppstått. Den andra delen beskriver pedagogens bemötande. Som tidigare nämnts kompletterar dessa områden varandra.

5.5.1. Förskolans hantering

Pedagogerna som medverkade i studien använde sig inte av krisplanerna som fanns på förskolorna. De menade däremot att det hade varit ett bra redskap då dödsbudet nådde förskolan. Samtliga förskolor omarbetade sina krisplaner efter dödsfallen i barnens familjer. Enligt Bøge & Dige (2006) är det betydelsefullt att förskolan utformar en handlingsplan som redskap för hur förskolan kan agera i olika krissituationer. Handlingsplanen bör utformas så att ingen berörd blir lämnad ensam vid en krissituation. En pedagog kände sig ensam efter

dödsbudet, då det inte fanns möjlighet att samlas i arbetslaget för att samtala om det inträffade. Vid andra fall samlades arbetslagen tillsammans med rektorerna och vid vissa fall fick de även stöd av förskolepsykolog och kurator. Andersson (1995) skriver att vanligtvis samlas arbetslag och rektor efter dödsbud för att samtala om det inträffade och hur de ska hantera situationen. Ett tydligt ledarskap är här nödvändigt. Vid behov av extra stöttning kan arbetslaget ta hjälp av förskolepsykolog, menar författaren.

Bøge & Dige menar att förskolan bör ta initiativ till kontakt med den berörda familjen och ett hembesök hos familjen kan upplevas positivt. På en förskola skickade de blommor till den berörda familjen för att visa att de tänkte på dem. Ett arbetslag valde att gå hem till den berörda familjen för att visa sin medkänsla, för att man gjorde på det viset i familjens kultur. När förskolan har barn med annan kulturell bakgrund bör pedagogerna, enligt Bøge & Dige informera sig om kulturens traditioner och hur ett dödsfall hanteras för att förskolan ska bemöta den berörda familjen på ett bra sätt.

Samtliga pedagoger poängterade vikten av en god föräldrakontakt i de situationer som uppstår då ett barn mister en familjemedlem genom dödsfall, vilket även har framkommit i litteraturen. Pedagogerna berättade vidare att det är betydelsefullt att samtala med de berörda föräldrarna, att pedagogerna vågar prata om det inträffade. Som pedagog är det viktigt att vara lyhörd och visa att man finns där för dem och deras barn, menade pedagogerna som intervjuades. Enligt Andersson är det viktigaste som pedagog att visa att man finns där genom lyhördhet och närhet till föräldrarna. Dock är det av stor vikt att pedagogerna är medvetna om att det är barnen som förskolan är till för, därför bör man sätta gränsen för vad förskolan kan göra och rekommendera stöd utifrån vid behov. För att underlätta för föräldrarna var pedagogerna flexibla med barnets tider på förskolan, som även Bøge & Dige poängterade vara positivt. Bøge & Dige betonar vikten av att förskolan alltid i samråd med de berörda föräldrarna bör komma överens om vilken information som ska ges ut till den övriga barngruppen och dess familjer. Informationen till övriga barn och föräldrar kan ges ut muntligt eller skriftligt, Bøge & Diges litteratur samstämmer med det intervjuresultat vi fick från pedagogerna i vår studie. Informationen till barngruppen bör enligt Dyregrov (1999) ske på ett konkret sätt för att barn ska skapa en förståelse av det inträffade. På en förskola använde de en ballong för att konkret visa barngruppen hur känslor kan uttryckas. Samtliga pedagoger berättade om att man inte ska förstora upp händelsen, men inte heller dölja den.

5.5.2. Pedagogens bemötande

Litteraturen som används i studien påvisar att barns sorgreaktioner är personliga och uttrycks på olika vis. Reaktionen som vanligtvis kan förekomma hos barn i sorg är exempelvis ångest, oro, ledsamhet, aggressivitet, avvikande beteende, skuld, kroppsliga besvär och isolering av känslor (Dyregrov, Cullberg). Dessa sorgreaktioner har även uppmärksammats av pedagogerna som intervjuades. Andersson menar att pedagogen är en betydelsefull person för de berörda barnen därför är det viktigt att pedagogen finns i barnens närhet och är lyhörd på de känslor och sorgreaktioner som barnen ger uttryck för. Pedagogerna i studien berättade att de hade extra uppmärksamhet på de berörda barnen och var lyhörda mot dem. Enligt Dyregrov (1999) bör pedagogen tillåta det berörda barnet att uttrycka olika känslor och bekräftar dem bland annat genom att sätta ord på känslorna. Cullberg beskriver vikten av att samtala om det inträffade, då de berörda barnen får ord på sina känslor och upplevelser får de en konkretare innebörd av händelsen. Samtal om händelsen hjälper barnen att erkänna det inträffade för att sedan kunna bearbeta det. Under våra intervjuer framkom betydelsen av samtal med barnen om den döde och bejakning det som hänt, på så vis håller man den döde levande i barnens tankar. Bekräfta och spinna vidare på det barnen sa, ansåg pedagogerna vara av betydelse för barnens sorgbearbetning. De menade även att som pedagog bör man svara öppet och ärligt på barnens frågor. Att pedagogen bjuder in barnen till samtal och visa nyfikenhet för barnens upplevelser är enligt Bøge & Dige en viktig del i sorgarbetet med barnen. Även Dyregrov berör fördelarna med samtal kring det inträffade och skriver att pedagogen bör svara öppet och ärligt på barnens frågor samt ge dem tid till samtal. Särskilt under den första tiden efter dödsfallet är kroppskontakt med de berörda barnen betydelsefullt skriver Cullberg. Dyregrov (1999) poängterar även detta och skriver att små barn känner trygghet genom närhet och kroppskontakt. Pedagogerna som medverkade upplevde att de berörda barnen sökte närhet hos de vuxna. De vuxna var tillåtande för barnen, så de fick sitta i knäet när de ville. Pedagogerna fanns tillgängliga i barnens närhet.

Några förskolor gick tillsammans med barngruppen till de berörda barnens familjemedlemmars gravar. På en förskola plockade de blommor och sjöng sånger vid graven och barnet fick säga vad det kände vid det tillfället. Bøge & Dige skriver att genom ritualer som exempelvis besöka graven eller göra en minnesplats på förskolan gör man bland annat det överkliga verkligt för barnen. En pedagog berättar att de på förskolan gjorde en

minnesplats där de varje morgon tände ljus för den döde familjemedlemmen. Barnen ritade teckningar som de hängde upp vid minnesplatsen. Dyregrov (1999) belyser att förskolorna bör ha pennor och papper tillgängliga för barngruppen i den dagliga verksamheten så att de kan måla teckningar om det inträffade. Författaren berättar vidare att sjunga och lyssna på musik tillsammans med barnen är en hjälp för barnen att uttrycka sina känslor. Dyregrov (1990) menar att böcker som berör ämnet döden är ett bra redskap i barns sorgarbete, då det kan hjälpa barnen att skapa förståelse kring döden. På samtliga förskolor använde man sig av barnlitteratur som belyste området.

Enligt Andersson kan det vara positivt för de berörda barnen att komma tillbaka till vardagen på förskolan, därför bör rutinerna där pågå som vanligt. Barn som har varit med om dödsfall i familjen kan inte sörja hela tiden. De behöver även ha roligt, vilket även pedagogerna i vår studie ansåg vara av betydelse för barnen.

6. Slutdiskussion

I detta avsnitt förs en diskussion om det resultat som framkommit i uppsatsen och hur vi som blivande förskollärare har utvecklats genom detta.

Vårt syfte med uppsatsen var att fördjupa vår kunskap kring bemötandet av barn i sorg då de mist en familjemedlem genom dödsfall och hur förskolan agerar i den situation som då uppstår. Efter denna uppsats har vi fördjupat våra kunskaper kring detta område. Det har framkommit genom litteratur och intervjuresultat att varje specifikt fall är unikt då ett barn mist en familjemedlem genom dödsfall. Vi anser att pedagogerna på förskolan är viktiga personer för de berörda barnen. Det är de som ska möta barnen där de befinner sig i sin sorg och det är pedagogernas ansvar att ge barnen det stöd de behöver, vilket även Lpfö 98 tar upp. Vi har använt oss av Cullberg kristeori, där visar det sig att kunskap, empati och självkänedom är viktiga egenskaper hos pedagogerna i mötet med barn i sorg. Genom utbildning menar vi att man kan fördjupa vissa av dessa delar, men det är framförallt genom erfarenheter som den största utvecklingen sker. Som tidigare nämnts är varje fall unikt och som pedagog kan man aldrig veta hur omständigheterna kring ett dödsfall i barnets familj ser ut i förväg. Därför menar vi att det inte går att helt förbereda sig på hur förskolan ska hantera och bemöta barns sorg. Som vi tidigare belyste kan en krisplan vara ett redskap i arbetet på förskolan efter dödsbud i barns familjer. Enligt vår uppfattning bör krisplanerna regelbundet uppdateras på förskolorna och som pedagog måste man ha kännedom om dess placering och innehåll. De förskolor som vi var i kontakt med använde sig inte av krisplanerna vid de aktuella fallen, vi ställer oss frågan varför de inte användes? Var det bristande kunskap om krisplanerna eller kändes inte krisplanerna aktuella för de fall som vi berörde?

Att som pedagog vara lyhörd på de berörda barnen och dess föräldrar och våga samtala om det inträffade, visade sig vara två viktiga delar i mötet med de berörda. Svårigheterna med att samtala om det inträffade, anser vi kan vara att man som pedagog känner sig obekvämt i situationen och inte vet vad man ska säga till de berörda. Det kan även vara svårt att hitta balansen av hur mycket pedagogerna ska prata med de berörda om det inträffade och inte.

Ett annat viktigt sätt att bemöta de berörda på, som framkom under uppsatsens gång var att kroppsspråket ibland säger mer än ord. Vi anser att istället för att undvika de berörda i samtal kan man visa genom kroppskontakt att man bryr sig, en kram kan ibland säga mer än ord. Som pedagog bör man självklart stötta och finnas till hand för barnen och deras föräldrar, samtidigt

tycker vi att då pedagogen känner att han eller hon inte räcker till för att kunna göra detta bör man ta hjälp utifrån av exempelvis förskolepsykolog. Som lärare i förskolan måste man vara medveten om sin profession och inte ta på sig för mycket anser vi.

Det kan vara positivt för de berörda barnen att återkomma till vardagen på förskolan efter det inträffade. Samtidigt måste pedagogerna vara extra uppmärksamma på dessa barn samt bekräfta och besvara deras känslor, signaler och frågor som de uttrycker. Vi ställer oss frågan hur mycket förskolan ska uppmärksamma det inträffade? Vi menar att förskolan måste fortsätta med sin pedagogiska verksamhet och sina vardagliga rutiner för att ge de berörda barnen möjlighet till ”en paus i sorgen” i en trygg miljö. Även för den övriga barngruppen anser vi det är betydelsefullt att den pedagogiska verksamheten fortsätter som vanligt. Vi vill dock poängtera att pedagogerna bör uppmärksamma det inträffade till en viss grad beroende på vad barnen ger uttryck för och svarar ärligt på deras frågor. Det framkom i uppsatsen att de berörda barnen måste ges möjlighet att ha roligt under förskolevistelsen. Detta anser vi att man som pedagog måste ha i tankarna i mötet med barnen samt att man stimulerar till lek och olika aktiviteter. Litteraturen vi läste inför uppsatsen tog upp lekens betydelse för barns sorgbearbetning, vilket inte framkom i vårt intervjuresultat. Utifrån egna erfarenheter och observationer utanför studien har även vi uppmärksammat detta. Vi betonar vikten av att man som pedagog ger barnen möjlighet och inspiration till lek om det inträffade, genom att exempelvis själva delta och anpassa förskolans miljö. På så vis stöttar vi barnen i deras sorgbearbetning på förskolan, detta stöds även av litteraturen.

Om man gör en större forskning kring det område vi berört vore observation ett bra komplement till pedagogernas egna upplevelser. Även de berörda föräldrarnas upplevelser om hur förskolan hanterade situationen och bemötandet av dem och deras barn vore intressant att forska vidare kring. Ett annat intressant forskningsområde som delvis berörs i vår uppsats är hur kulturen påverkar bemötandet av barn i sorg.

6.1. Metoddiskussion

Användandet av intervjuer som metod anser vi har varit bra. Det har delvis besvarat vår problemformulering och vårt syfte, då det inte går att göra en djupare generalisering eftersom varje enskilt fall har varit unikt, däremot har vi sett flera likheter i våra intervjuresultat som även stöds av litteraturen.

Vi upplevde att vi fick djupa och ärliga svar på våra intervjufrågor från pedagogerna som deltog. En tänkbar orsak var att pedagogerna fick tid att förbereda sig genom att vi skickade ut ett brev med intervjufrågorna i förväg. Det kunde även bero på att pedagogerna kände oss och visste att de kunde lita på oss. Samtidigt visste vi inte fullt ut om pedagogerna gav oss ärliga svar, då vi enbart fick ta del av deras uppfattning av området. Observationer kunde ha styrkt deras uppfattningar, men eftersom uppsatsen tog upp ett problem som pågår under en längre tid hade vi inte möjlighet att genomföra observationer. Förskolans sekretess kunde även ha påverkat intervjupersonernas svar, då väsentlig information kunde ha valts bort. För att undvika detta försäkrade vi pedagogerna om att deras anonymitet skulle bevaras.

Under fyra av intervjuerna deltog vi båda två, det visade sig ha både positiva och negativa sidor. Det positiva var att vi kunde komplettera varandra och att vi fick en gemensam upplevelse av det som berättades. Under de första intervjuerna hade vi ingen tydlig samtalsledare och hade inte i förväg bestämt vem av oss som skulle styra samtalet, vilket vi upplevde negativt då det inte blev någon tydlig struktur i samtalen. Detta förändrade vi till de sista intervjuerna. Trots att vi var två stycken intervjuare och enbart en pedagog, vilket kan skapa en otryggsituation för den som intervjuas upplevde vi att vi fick trovärdiga och utförliga svar från pedagogerna. Vid den intervju där endast en av oss medverkade blev det en tydlig struktur i samtalet och svaren blev mer känslomässiga och kändes även de trovärdiga. Eftersom den pedagogen enbart kände intervjuaren hade svaren kanske inte blivit lika utförliga om vi deltagit båda två. Däremot fick vi ingen gemensam upplevelse från vad den pedagogen berättade. I intervjuerna använde vi oss av öppna frågor som gav oss utförliga svar. Dock ställdes någon enstaka ledande fråga som kan ha påverkat svaren.

Under intervjuerna användes bandspelare, vilket för oss har varit ett bra redskap då vi under intervjutillfällena koncentrerade oss på samtalen och därefter kunde vi lyssna av inspelningen flera gånger. En risk med bandspelare är att den tekniska utrustningen kan bli förstörd och att kvalitén kan vara dålig. En annan risk kan vara att intervjupersonerna är ovana vid utrustningen eller upplever obehag. Dock upplevde vi inte att bandspelaren hade någon negativ effekt eller påverkade pedagogernas svar. Samtliga intervjuer gick bra, men under två intervjuer blev vi avbrutna i samtalen av pedagogernas kollegor, vilket medförde att pedagogerna kort kom av sig, men vi upplevde att det inte hade någon betydelse för resultatet.

Det brev som skickades till pedagogerna som medverkade innehöll inte vårt slutgiltiga syfte och problemformulering. Vi uppdaterade vårt syfte och vår problemformulering efter vi skickade ut brevet, dock är innehållet är i det stora hela det samma.

Den litteratur som vi använde i uppsatsen kändes relevant till vår problemformulering och vårt syfte, det har varit en relevant bakgrund inför resultat och analysdelen. Vår teori var inriktad mot psykiatriska frågor, men vi ansåg det vara relevant även för pedagogers bemötande av barn i sorg i förskolan. Vi förstärkte vår teoretiska bakgrund med tidigare forskning och övrig litteratur kring barn i sorg och förskolans hantering av krissituationer.

7. Referenslista

- Andersson, Nils. (1995). *Att möta små barns sorg. En bok för förskolan*. Rädda Barnen. Barn i sorg.
- Bøge, Per & Dige, Jes. (2006). *Möta barn i sorg. Handlingsplan för skola och förskola*. Sveriges utbildningsradio AB
- Bryman, Alan. (2002). *Samhällsvetenskapliga metoder*. Liber AB, Malmö
- Croona, Gill (2003). *Etik och utmaning*. Växjö University Press, Växjö
- Cullberg, Johan, (2006). *Kris och utveckling*. Natur och Kultur, Stockholm
- Dyregrov, Atle, (1990). *Barn i sorg*. Studentlitteratur, Lund
- Dyregrov, Atle, (1999). *Små barns sorg*. Rädda Barnen
- Gyllenswärd Göran (1997). *Stöd för barn i sorg*. Rädda Barnen
- Hartman, Sven. (2003). *Skrivhandledning för examensarbete och rapporter*. Natur och Kultur
- Hwang, Philip & Nilsson, Björn (1995). *Utvecklingspsykologi*. Natur och Kultur, Stockholm
- Kvale, Steinar. (1997). *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Studentlitteratur, Lund
- Kinge, Emilie. (2000). *Empati hos vuxna som möter barn med särskilda behov*. Studentlitteratur. lund
- Skolverket, Lpfö98 (1998). *Läroplan för förskolan*. CE Fritzes AB, Stockholm

Internetkällor

- Nationalencyklopedin, www.ne.se (2006-11-30)
- Statistiska Centralbyrån (2006-02-14), *Befolkningsutveckling; födda, döda, in- och utvandring, gifta, skilda 1749 – 2005*,
http://www.scb.se/templates/tableOrChart___26046.asp (2006-11-30)

Bilaga 1

Intervjufrågor till förskollärare

I vårt kommande arbete som förskollärare kommer vi sannolikt att komma i kontakt med barn i sorg.

- Vilka erfarenheter har du som förskollärare av barn i sorg?

- Hur agerade du/ni när budet nådde er om att ett barn i er barngrupp mist en familjemedlem?

- krisplan + krislåda
- föräldrar/anhörigkontakt
- den övriga barngruppen – information. Hur mötte ni de övriga barnen/föräldrarna i barngruppen?
- Vilket stöd fick ni utifrån?

- Hur bemötte ni det berörda barnet när det kom tillbaka till förskolan efter dödsbudet av familjemedlemmen?

- Hur förberedde ni er?
- Kan du berätta hur ni gick till väga?

- Vilka sorgreaktioner har du/ni uppmärksammat på förskolan hos barn som mist en familjemedlem?

- Hur bemötte ni dem?

- Hur reagerade de övriga barnen?

- Hur bemötte ni det?

- Hur upplever du/ni att barnet har bearbetat sin sorg på förskolan?

- Hur bemötte ni det?

- Hur har du utvecklats i din yrkesroll efter det inträffade?

Bilaga 2

2006-11-16

Hejsan!

Vi är två studenter som studerar till förskollärare på Växjö universitet. Nu skriver vi vårt examensarbete som kommer att handla om hur pedagoger i förskolan bemöter barns sorg vid dödsfall i barnets familj. Syftet med vårt arbete är följande:

Huvudsyftet med arbetet är att fördjupa vår lärarprofession kring bemötande med barn i sorg. Som blivande förskollärare vill vi fördjupa våra kunskaper kring hur man som pedagog i förskolan kan bemöta barn i sorg, då en familjemedlem avlidit. I vårt arbete vill vi inrikta oss på bemötandet både mot det berörda barnet och mot den övriga barngruppen. Vi vill ta reda på hur pedagoger i förskolan hanterar den krissituation som uppstår då ett barn mister en familjemedlem genom dödsfall.

I vår uppsats kommer vi att skydda er identitet och ingen identifikation som kan kopplas till er och förskolan kommer att redovisas.

De resultat vi får fram kommer att presenteras muntligt på seminarium och publiceras skriftligt på universitetets databas, det kommer därmed att bli offentligt för allmänheten.

Deltagandet är frivilligt och hör gärna av dig om du har några funderingar.

Tack för ditt deltagande!

Med vänliga hälsningar

Frida Johansson

Telefon:

E-post:

Sofia Andersson

Telefon:

E-post: